

קווים לתולדות היישוב היהודי בצפון הר חברון בתקופה שבין המרידות

חיים כהן

הקדמה

במהלך 100 השנים האחרונות נעשו בצפון הר חברון סקרים רבים ואף מספר חפירות, שחלקן פורסמו. בין מחקרים אלה ניתן למנות את סוקרי P.E.F (Conder & Kitchener, 1883), ו' גרן (גרן תשמ"ד), סקר החירום בתשכ"ח (כוכבי תשל"ב), סקר הר יהודה של א' עופר (עופר 1993) ועוד. בניגוד לאזור בנימין והשומרון שזכו לסקר שיטתי ואיכותי (Finkelstein & Lederman 1997) בצפון הר חברון, כמו גם בדרומו, נשאר המידע מקוטע למדי ומפוזר במקורות שונים.

הראשון שריכז את המידע המוכר מהתקופה שבין שלהי ימי הבית השני ועד מרד בר-כוכבא לכדי מקשה אחת היה דוד עמית במסגרת עבודת המוסמך שלו (עמית תשנ"ז), בה הוא סקר את כל המקוואות המוכרים בהר חברון. אחריו סיכם בועז זיסו (תשס"ב) את רשימת היישובים היהודיים בכל יהודה וצפון הר חברון בתוכה. עבודות אלו, על אף איכותן, כבר לא מעודכנות. במהלך השנים האחרונות סקרתי את האתרים הכפריים בצפון הר חברון בין שלהי ימי הבית השני למרד בר-כוכבא (כהן תשע"ז).

גבולות המחקר

לצורך מיקוד המחקר וחיבורו לרקע גיאוגרפי-היסטורי, הגדרתי את שטח המחקר כמחוז הרודיון תוך ניסיון לשחזר את גבולותיו ההיסטוריים. שחזור גבולות היסטוריים הינו מלאכה סבוכה ולא מדויקת, מה גם שגבולות אלה משתנים מתקופה לתקופה, ובאופן טבעי ניתן לדון רבות על כל ניסיון שחזור. אין זה המקום לדון לעומק בשיקולים השונים לשחזור הגבולות כפי שבחרתי, רק אציין שספראי מניח הנחת יסוד הקובעת כי ללא סיבה מיוחדת, אין שינוי מהותי באדמיניסטרציה הפנימית של יהודה, וככלל אין שינוי דרסטי בגבולותיה (ספראי תש"ס: 9). לכן, לדעתו, ניתן להקיש על גבולות המחוזות בין תקופה לתקופה יחד עם שיקולים נוספים. לצורך הדיון הנוכחי, ובזהירות הנדרשת, אתייחס במאמר זה לשחזור זה של גבולות מחוז הרודיון (מפה 1):

את הגבול הצפוני של המחוז יש למתוח מעט מצפון לרמת רחל. הזיהוי המשכנע ביותר לאתר זה הוא בית-הכרם המקראית (ליפשיץ ונאמן תשע"א), אשר שימשה כבירת פלך מדרום לירושלים בתקופות הפרסית וההלניסטית. לכן, להערכתי, יש לשייך את האתר ואת סביבתו הקרובה למחוז הרודיון. הגבול הצפוני של המחוז, אם כן, עובר לאורך נחל רפאים לכיוון מערב ויובליו הצפוניים של נחל דרגה למזרח.

יוסף בן מתתיהו מזכיר את הכפר אלורוס (Alouros), המזוהה עם חלחול המודרנית, ככפר אדומי (מלחמת היהודים, ד: 522, וראה הערת המתרגמת שם). לכן הגבול הדרומי

של המחוז צריך לעבור בינה לבין בית צור היא ח' טוביקה. לדעת ספראי, הגבול המזרחי של המחוז עבר לאורך קו המצוק האחרון של המדבר, מעל ים־המלח. קביעה זו לא נראית לי סבירה, כיוון שלפי עדותו של ספראי גבולות המחוזות תלויים במספר גורמים בהם שיקולים כלכליים וחקלאיים. אם אכן מחוז הרודיון הגיע עד לקו מצוק ההעתקים, הוא שלט על רוב הדרכים המובילות מעין גדי לגב ההר – דרכים החשובות מאוד לכלכלת מחוז עין גדי. בנוסף, עובדה זו גם לא עומדת בקנה אחד עם קביעה נוספת של ספראי, שיש ניסיון לקיים זהות בין התא הכלכלי לתא המנהלי של כל מחוז. למיטב הבנתי, קביעתו של ספראי את הגבול המזרחי של מחוז הרודיון נובעת מהיעדר קו גאוגרפי ברור המפריד בין המחוזות. קו כזה אכן קיים, אם כי הוא לא טופוגרפי אלא אקלימי וזהו גבול המדבר. הקו עובר בערך בנקודת המפגש הגאולוגית בין סלעי הגיר של חבורת יהודה במערב לבין סלעי הקרטון של חבורת הר הצופים במזרח (מרקוס 2001, עמ' 9). כאן גם נבנו היישובים המזרחיים ביותר, החל בבאר אספר בדרום ועד תקוע והרודיון בצפון. על הגבול המערבי אין מספיק ידיעות היסטוריות ולכן, לצורך המחקר הנוכחי, בחרתי בקו הגבול בין ההר לשפלה, המהווה קו גאוגרפי בולט.

תפרוסת היישובים

במהלך המחקר נסקר החומר הרב שנאסף על ידי חוקרים שונים במהלך השנים שעברו, יחד עם חידושים ועדכונים מסיורי שטח של כותב שורות אלה ושל חברי בית־ספר שדה כפר עציון. כלל האתרים קוטלגו בשני אופנים: ראשית, חולקו האתרים לשתי קבוצות: אתרים בהם עדויות חד משמעיות לנוכחות בתקופה שבין המרידות ואתרים בהם אין כאלו עדויות. פעם נוספת קוטלגו האתרים על פי גודלם. כיוון שעיקר מסד הנתונים מתבסס על סקרים, מתודה בה קשה עד בלתי אפשרי להעריך גודל אתר בתקופה מסוימת, גודל האתרים הוערך בכלים שונים ביניהם מספר מערות הקבורה, המתקנים החקלאיים, מקורות היסטוריים ועוד. גם מתודה זו אינה מדויקת, אך היא פורסת תמונה כללית טובה למדי. סך הכול נסקרו בשטח המחקר כ־60 אתרים אותם ניתן לזהות בוודאות כיישובים יהודיים מהתקופה שבין שלהי ימי הבית השני (מאה א' לספה"נ) ועד למרד בר־כוכבא (מאה ב' לספה"נ). למפה זו נוספו מספר מקוואות טהרה חדשים ולא מוכרים, מערכות מסתור ועוד.

מתוך סך האתרים שנסקרו, בשלושים מתוכם נמצאו ממצאים המאפשרים לקבוע כי הם היו מיושבים בתקופה שבין המרידות. בין ממצאים אלה ניתן למנות מספר טיפוסים כלים המאפיינים את התקופה, וחלקם נמצאו בח' חכלילי (וראה להלן), טיפוס "נרות הדרום", כלי זכוכית מאפיינים וכמובן מטבעות מתקופה זו, בהם מטבעות בר־כוכבא. יש לציין כי המחקר מתבסס ברובו המוחלט על סקרים וממצאים אקראיים, אשר עליהם דווח במהלך השנים האחרונות. כידוע, חרף יתרונות הסקרים, יש להם חסרונות רבים אשר באים לידי ביטוי בכל מחקר המתבסס עליהם. ראשית, אופי הסקר ואיכותו תלוי במידה רבה בסוקר עצמו, בשיטת האיסוף, תחום התעניינותו ובכיסוי השטח. בנוסף, אקראיות הממצא משתנה בהתאם לעונות השנה, המצב הפיזי בכל אתר ואתר, בנייה מודרנית, עיבוד הקרקע, שוד עתיקות ועוד. לכן, העובדה שרק במחצית מהאתרים שנסקרו

נמצאו ממצאים מהתקופה שבין המרידות אינה מעידה בהכרח על צמצום דרסטי במספר האתרים המיושבים.

ח' חכלילי (הילאל) כמקרה בוחן

בשנת 1990 ניהל ד' עמית חפירת הצלה בח' חכלילי בקרבת היישוב בת עין שבגוש עציון. האתר לא היה מוכר במפות קדומות, ומעולם לא נסקר עד שנות ה-80 עת הוגדר כחוה מהתקופה הביזנטית (מרקוס ועמית 1989: 215). שנים רבות של פעילות חקלאית אינטנסיבית, כמו גם בניית מבנה מודרני, כיסו את האתר לחלוטין וכמעט לא ניתן היה להבחין בשרידיו על פני השטח.

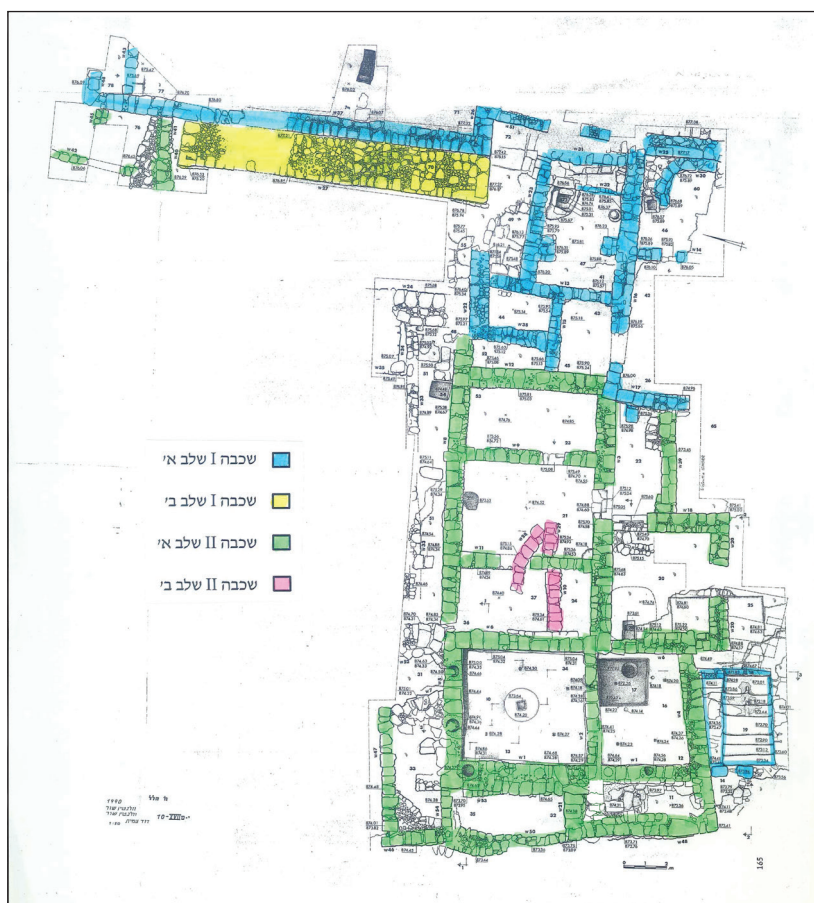
במהלך החפירה נחפרו כ-800 מ"ר, והובחנו בו שתי שכבות: השכבה הראשונה תוארכה לתקופה הרומית הקדומה, ממנה שרד הקיר המערבי של המבנה המרכזי של החווה, מתחם חדרי שירות ואחסון וכן מקווה טהרה. השכבה השנייה תוארכה לתקופה הביזנטית ובה ניתן להבחין במתחם חדרי שירות ואחסון נוסף, גת משוכללת ובשימוש חוזר במבנה המרכזי מהשכבה הראשונה (איור 1).

שרידי החווה מהתקופה הרומית הקדומה

כל שטח המבנים של השכבה הקדומה נחפר וכך יש בידינו די נתונים כדי לעמוד על טיבו של האתר ומרכיביו בתקופת בית שני. בתקופה זו עמדה באתר, ככל הנראה, חווה חקלאית בה בניין מרכזי גדול ממדים ומספר מבני סמך. בקצה החווה נחצב מקווה טהרה ובצמוד אליו בור מים. בסמוך למבנים נחצבו מערות קבורה ומתקנים חקלאיים נוספים. על סמך הנתונים ניתן להניח כי השטח הכולל של החווה היה כשלושה דונמים, גדול בהרבה מהשטח שנחפר בפועל.

המבנה המרכזי של החווה הוקם בחלק הגבוה של האתר, על קו הרכס של השלוחה. הבניין ניזוק קשות עקב עבודות חקלאיות אינטנסיביות במקום, שכללו הקמת מבנה שדה בעת החדשה וסביבו טרסות. למעשה, נותרו רק צלעו המערבית של הבניין ושתי פינותיו – הדרומית והצפונית. למרות זאת, קיר זה מספיק כדי לשחזר את תכניתו המוערכת של המבנה. אורך הקיר המערבי של המבנה היה כ-19 מ', הוא הושתת על גבי סלע האם, והשתמר לגובה של כ-1.20 מ'. לאורכו ניתן להבחין במספר קירות פנימיים שחילקו את המרחב הפנימי לחדרים. המבנה היה ככל הנראה מרובע עם סדרת חדרים המקיפה חצר מרכזית, כפי שניתן לשחזר מחווה דומה שנחפרה בקלנדיה (מגן תשמ"ד).

בציודו החיצוני של הקיר המערבי נבנה קיר עיבוי, באורך 14.60 מ' (פחות מאורך הקיר המקורי) וברוחב 2.20 מ' שהשתמר לגובה של כ-0.80 מ' על גבי הסלע (איור 2). הקיר נבנה משתי שורות אבני גזית וביניהן מילוי אבני שדה בינוניות וקטנות. בנקודות אחדות במילוי הקיר יש סימנים לכך שבעת בנייתו הותקנו בחללו קירות רוחב, שחילקו אותו לתאים קטנים יותר. בפינה הצפונית-מערבית של קיר העיבוי משולב, בשימוש משני, שבר אבן סף גדולה שסותתה באבן גיר קשה ובה שקע מלבני ששימש כפותת ציר הדלת. פרט זה, יחד עם היחס בין קיר העיבוי לקיר המערבי של הבניין המרכזי, מעידים כי הוא מאוחר לשלב בניית הקיר המקורי.

איור 1: ח' חכלילי (הילאל) – תכנית כללית

איור 2: קיר המבנה המרכזי (W37) והעיבוי שהוצמד לו, מבט למזרח

קשה לקבוע מתי בדיוק נבנה העיבוי ולאיזה צורך, אך בשטח נמצאו מספר רמזים. כאמור, העיבוי נבנה לאחר בניית הקיר המערבי של המבנה, אך אין זה אומר כי הוא לא נבנה עוד במהלך התקופה הרומית. יתכן שהוא נבנה לחיזוק ותמיכה בקיר המערבי שהתערער בגלל סדק טבעי ושקיעה של חלק מתשתית סלע־האם עליה הוא ניצב. אפשרות נוספת היא שהעיבוי נבנה כחלק מפעולות ביצור במסגרת ההכנות לקראת מרד בר־כוכבא, כפי שאולי מעידה הכניסה למערכת התת־קרקעית היוצאת מהמבנה וכפי שמעידים שרידים נוספים ברחבי האתר (ראה להלן). תמיד קיימת האפשרות שפעולת העיבוי בוצעה רק בתקופה הביזנטית (שכבה II), כאשר קוממו את הבניין מהריסותיו ושבנו להשתמש בו, כפי שהעידו הממצאים שנתגלו בחלקו הפנימי.

ממזרח לקיר, בצידו הפנימי של המבנה המרכזי, נחשף פתח מלבני מדורג חצוב בסלע האם המוליך אל חלל תת־קרקעי, שנחצב אל מתחת לשכבת הסלע העליונה (איור 3). החדר התת־קרקעי מלבני, רוחבו כ־2 מ' ואורכו הנראה כ־4 מ', והוא סתום בקצהו המרוחק במפולת אבנים גדולה. ניתן לשער ששימושו המקורי היה מחסן, אך מכיוון שהוא לא נחפר אין לדעת את השימוש לאשורו. בחווה יש גם ממצאים ממרד בר־כוכבא ולכן ייתכן שהחדר שימש כחלק ממערכת מסתור בתקופה זו. כידוע, מערכות אלה נחצבו לעיתים קרובות מתוך מרתפי מבנים, מחסנים, בורות מים וחללים קדומים נוספים (אשל וזיסו 2015: 45).

חדרי השירות

מדרום מערב למבנה המרכזי נחשפה, באופן חלקי, מערכת חדרים שהשתרעה כנראה מערבה, עד קצה השטח הבנוי. רק חלקו המזרחי של המתחם שרד, משום שכל החלק המערבי של החווה פורק בתקופה הביזנטית עד תשתית הסלע עליה הייתה בנויה, והאבנים שימשו לצורך בניית קירות המתקנים והמחסנים משכבה II. החפירה התמקדה רק בצד הדרומי של המתחם, אם כי נראה שהוא השתרע גם מצפון לשטח החפור (איור 4).

חלק זה של המבנה לא פורק בתקופה הביזנטית משום שהוא נהרס כליל במרד בר־כוכבא, וכולו כוסה במפולת אבני בניין, מה שהקשה על המתיישבים בתקופה הביזנטית לפנותו ולבנותו מחדש. במכלול זה ניתן לשחזר ארבעה חדרים, אולם רק אחד מהן נחפר והשתמר במלואו (L.47). זהו חדר מרובע שגודלו כ־5x3 מ' והכניסה אליו הייתה מצפון. בקצה המזרחי של החדר נחשף פתח למחסן תת־קרקעי, אשר יצא משימוש ונסתם עוד בתקופה

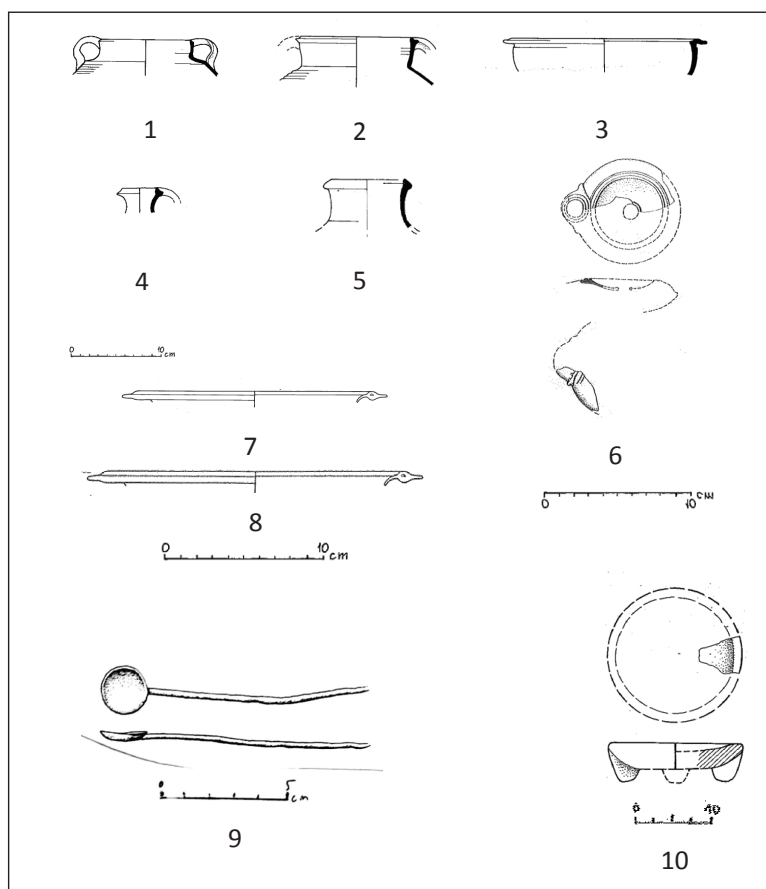
איור 4: חדר L. 47, מבט כללי למערב

איור 3: הכניסה למערכת התת־קרקעית. מימין לכניסה ניתן להבחין בקיר המבנה והעיבוי. מבט לדרום

הרומית הקדומה. המחסן לא נחפר במלואו, אך קיימת אפשרות כי הוא מתחבר אל מערכת המסתור המשוערת של החווה. החדר חולק בשליש המערבי שלו לשני מרחבים על ידי שתי אומנות בנויות. החדר נמצא, כמו גם החדרים הסמוכים, כאשר הוא חתום חלקית על ידי שכבת שריפה וערימות מפולת גדולות.

על רצפת החדר, תחת שכבת השריפה ואבני המפולת, נמצא ממצא רב ומגוון באתרו שכלל כלי חרס רבים (בעיקר קנקנים), כלי זכוכית, מטבעות ופריטי מתכת (לוח 1). רובם המוחלט של הכלים שנמצאו בלוקוס זה מתוארכים לשלהי התקופה הרומית הקדומה, בין המאה הא' ואמצע המאה הב' לסה"נ, לה יש לתארך את שכבת החורבן. בין הפריטים שנמצאו בתוך שכבת החורבן נחשף מפתח ארכובה, שבאופן מפתיע ולמרות תנאי האקלים הלחים, השתמר בשלמותו (איור 5).

לוח 1: מבחר פריטים מלוקוס 47 המתוארכים לתקופה שבין המרידות

איור 5: מפתח ארכובה

איור 6: מטבע משנה א' למרד בר-כוכבא

איור 7: ראש חץ אירנו-סקיתי

מספר מטבעות נמצאו בתוך שכבת השריפה. המטבע הקדום ביותר מתוארך לימי ינאי (ראשית המאה הא' לפנה"ס). מטבע נוסף הוא ככל הנראה מטבע "יהודה השבויה", שנטבע מיד לאחר מרד החורבן, ועוד אחד מאותה תקופה שנטבע על ידי דומיטינוס (81–96 לסה"נ). את שכבת החורבן ניתן לתארך באופן מדויק על ידי מטבע משנה א' למרד בר-כוכבא שנמצא תחוב בצידו הצפוני של W 16 (איור 6).

מעט מדרום ל-L.47, בצידו המערבי של קיר W.38, נמצא ראש חץ מטיפוס איראנו-סקיתי תחוב בין אבני הקיר (איור 7). ראשי חץ מטיפוס זה מוכרים מאתרים שונים בארץ, והשימוש בהם החל עוד בשלהי תקופת הברזל, אך בעיקר בתקופה הפרסית, אז שימש כטיפוס העיקרי של הצבא הפרסי (שטרן תשל"ג: 154–156).

על פי ממצאים מגזר, בית צור וירושלים נראה שטיפוס זה המשיך ושימש גם את צבאות החשמונאים (טל תשס"ז: 320–322). ראש חץ אחד מטיפוס זה נמצא במצדה, במכלול מתקופת המרד הגדול, ועוד שתי דוגמאות נמצאו מתקופת מרד בר כוכבא: האחד במערת מפלט במדבר יהודה והשני באתר "עוקף שוהם" (Stiebel 2007: vol. I:251, vol. II:248–251, 331). בהעדר מקבילה של ראש חץ כזה מהתקופה הרומית בארץ, הציעו חוקרי מצדה שתי תשובות אפשריות לשאלה איך הוא הגיע לאתר ומה הוא עושה שם. לדעתי הסברה האפשרית ביותר היא שחץ זה מקורו באחד ממחסני התחמושת של מצדה והוא התגלגל לידיהם של הקנאים בדרך זו או אחרת. (Stiebel & Mages 2005: 22–25). ייתכן וגם בחרבת חכלילי ניתן להציע פתרון דומה. נראה שגם כאן החיצים שהיו בשימוש בתקופת מרד בר כוכבא הגיעו לידי המורדים ממחסני תחמושת ישנים ונטושים או מירושות משפחתיות שעברו מדור לדור.

מקווה הטהרה

בפינה הדרום-מערבית של השטח שנחפר נחשף מקווה טהרה (איור 8), הדומה בצורתו למקוואות משלהי ימי הבית השני שנתגלו בירושלים וסביבתה. גרם המדרגות ואגן הטבילה שבתחתיתו נשתמרו כמעט בשלמותם, ואילו חלקיו העיליים (שהיו בנויים) נהרסו ולא השתמרו. נראה שגרם המדרגות עליון הוליך מחדר הכניסה וההלבשה של המקווה, שהיה במפלס גבוה יותר, אל עבר המדרגות של חדר הטבילה.

בחלק העליון, הבנוי של המקווה, ניתן להבחין בטור מדרגות המוביל ממזרח למערב ממנו שרדו ארבע מדרגות בלבד, ששימשו בתקופה הביזנטית בתשתית לגת משוכללת שנבנתה עליהן. כאמור, המדרגות הובילו אל גרם מדרגות חצוב בסלע (אורכו 4.5 מ' ורוחבו 2.5 מ')

איור 8: מקווה הטהרה, מבט כללי למזרח

והוא כולל 10 מדרגות המוליכות מפני השטח, דרך מפתן חצוב, עד תחתית אגן הטבילה. שבע מדרגות היו מחוץ לחדר הטבילה, השמינית שימשה כמפתן כניסה לאגן הטבילה ושלוש האחרונות נחצבו בתוך חלל הטבילה. רוב המדרגות שוות בגודלן, חוץ משלוש מדרגות – הרביעית, השמינית והעשירית, אשר להן שלח ברוחב של כ־1 מ'. אין ספק שמעל מערכת המדרגות החצובה בסלע, שהוליכה אל חדר הטבילה, נבנתה תקרה אך לא נותר ממנה שריד (רייך תשע"ג: 61–64). החל מהמדרגה החמישית וכלה בשמינית נבנתה מחיצה באמצע המדרגות. המחיצה נמוכה למדי, גובהה רק 0.10–0.20 מ', והיא בנויה לוחות אבן צרים עליהם שכבה עבה של טיח המשתלבת בציפוי הטיח של המדרגות עצמן, כך שבבסיסה היא רחבה יותר (כ־0.20 מ') ובראשה היא צרה (כ־0.10 מ'). מחיצות מעין

אלה קיימות במקוואות רבים בסביבות ירושלים, ורבות נכתב על מהות המחיצה ושימושה (רגב תשנ"ו; רייך תשע"ג; אדלר תשע"א ועוד הפניות שם).

חדר הטבילה נחצב כולו בסלע בתכנית דמוית טרפז. פתח המקווה חצוב במרכז הצלע המערבית, רוחבו 1.20 מ' וגובהו 1.90 מ', כגובה התקרה. מהפתח נחצבו שלוש מדרגות, למלוא רוחב החדר, היורדות עד קרקעיתו ששימשה כאגן הטבילה בימי הקיץ עת מפלס המים הגיע לשפל. בפינה הדרום-מערבית של המקווה נבנתה מדרגת עזר נוספת (אורכה כ-0.60 מ' וגובהה 0.27 מ'), שנועדה להקל את הירידה והעלייה מאגן הטבילה. חדר הטבילה טויח בטיח הידראולי אפור האופייני לתקופה הרומית הקדומה בכלל, ולמקוואות טהרה בתקופה זו בפרט (רייך תשע"ג: 56–57). ניכרות בטיח שתי שכבות תיקון ושיפוץ, המעידות על תקופת שימוש ארוכה במקווה.

בצמוד למקווה הטהרה נחשפה גת גדולה ומרשימה שנבנתה בתקופה הביזנטית (כהן תשע"ו: 79–85). לא מן הנמנע שקדמה לגת זו גת מהתקופה הרומית הקדומה. ראייה לדבר ניתן לראות כ-400 מ' ממערב לח' חכלילי שם נחפר על ידי יובל ברוך גת ומקווה הצמודים אחד לשני (ברוך תשנ"ה). אם כך, ייתכן שבחוזה זו יוצר יין תוך הקפדה על דיני הטהרה לצורכי פולחן במקדש או מחוצה לו.

לסיכום, חורבת חכלילי היא חווה חקלאית שנוסדה בראשית המאה הא' לפנה"ס. גודלה היה כשלושה דונם, והיא כללה מבנה מגורים מרכזי, מתחם מחסנים וחדרי שירות, מקווה טהרה וככל הנראה גם גת לייצור יין. בחפירה לא התגלו רמזים לפגיעה פיזית כלשהי באתר בעקבות המרד הגדול, אך במהלך מרד ברכוכבא החווה נחרבה, נהרסה ונשרפה כליל. העדויות מהחווה הכוללות רמזים למערכת מסתור, ראש חץ ששימש את המורדים וייתכן אפילו עיבוי וביצור של המבנה המרכזי של החווה מצביעות על השתתפות פעילה של תושבי החווה במרד ואף על ביצוע הכנות מקדימות לקראתו.

אין זו החווה היחידה בה ניתן להצביע על הכנות מוקדמות לקראת מרד ברכוכבא. מעט מצפון לחלחול נחפרה בח' א־דווירה, חווה חקלאית שנוסדה אף היא במאה א' לפנה"ס. בניגוד למצב בח' חכלילי, בחר' א־דווירה לא שרדו מבנים מהתקופה הרומית הקדומה, אך נחשפו בה מקווה טהרה ומערכת מסתור בהם ממצא קרמי המתוארך עד למאה הב' לספה"נ, המלמדים שגם חווה זו חרבה במרד ברכוכבא בעקבות השתתפות פעילה במרד (Batz & Sharuk 2012).

קנקני אגירה כסממן לתולדות האתר

רובו המוחלט של הממצא הקרמי באתר היה טיפוסים שונים של קנקני אגירה. במהלך החפירה לא היה מכלול אחד אותו ניתן להפריד כמכלול אחד ולכן נרשמו כל שברי החרסים יחדיו. עוד בעיבוד הראשוני של החומר, חילק עמית את כל שברי הקנקנים למספר טיפוסים שונים ומנה כמה שבירים נמצאו מכל טיפוס.

במחקר הנוכחי, עודכן הקטלוג של טיפוסים הקנקנים, ובנוסף לו הם חולקו כרונולוגית על-פי מקבילות לשלוש קטגוריות: קנקנים ששימשו עד מרד החורבן, קנקנים ששימשו רק בתקופה שבין המרידות וקנקנים שהיו בשימוש לאורך כל התקופה הרומית הקדומה. בסיכום המחקר נמצא כי 42% מהקנקנים תוארכו למאות הא' לפנה"ס–א' לספה"נ, בעוד

25% בלבד תוארכו למאות הא'–ב' לספה"נ ו-33% מהטיפוסים היו בשימוש החל מהמאה א' לפנה"ס ועד למאה ה' לספה"נ.

בהיעדר סטרטיגרפיה ברורה ובמגבלות חפירת ההצלה, בדיקה זו מרמזת על מצבה של ח' חכלילי לאורך התקופה הרומית הקדומה, ונראה ששיאו של האתר היה במאה הא' לספה"נ ועד מרד החורבן. לאחר מכן, למרות שהאתר לא נפגע פיזית, היקף הפעילות באתר הצטמצם במידת מה. הסיבות לכך נעוצות ככל הנראה בנזקי המלחמה הקורים בכל מקום ובכל זמן עד היום. לכך יש להוסיף שירושלים, הצרכנית החשובה והגדולה ביותר של תוצרת חקלאית בכלל, וטהורה בפרט, נחרבה ובעקבות כך הצטמצמה הפעילות הכלכלית באזור.

מחוז הרודיון בשלהי ימי הבית השני

ביהודה של ימי הבית השני היה קיים מדרג יישובי ברור למדי. עובדה זו משתקפת היטב במקורות היהודיים והחיצוניים, המשתמשים בהגדרות שונות ליישובים מסוגים שונים. אין במחקר תמימות דעים לגבי משמעות כל הביטויים האלה, מפני שלעיתים קרובות הם אינם עקביים. השימוש במושגים יווניים במקורות לא יהודיים, כמו אצל יוסף בן-מתתיהו או הברית החדשה, יוצר בלבול נוסף בנושא (זיסו תשס"ב: 249).

למרות בלבול זה, על פי המקורות, ברור שהגדרת היישובים השונים נעשתה על בסיס מספר קריטריונים בהם גודל הישוב, אופי האוכלוסייה, מוסדות עירוניים ועוד. בראש המדרג עומד הכרך, העיר הגדולה, כנראה המקבילה לפוליס היוונית. הכרך מוגדר על ידי גודל האוכלוסייה, השירותים העירוניים הקיימים בו כגון מתקני בידור וכן על ידי מוסדות השלטון (ספראי תשנ"ה: 30–38).

במקום השני במדרג נמצאות העיירות. ייבין (תשמ"ז) הגדיר את העיירות האלה כיישובים יהודיים בעיקרם, שאינן מתוכננות כפוליס. נראה שההבדל העיקרי נובע מכך שהעיירות נעדרות מוסדות עירוניים הקיימים בפוליס, אך יש בהם מוסדות ייחודיים המוגדרים בספרות התלמודית. העיירה הייתה יכולה להיות יישוב גדול מאוד המונה אלפי נפשות או יישוב קטן.

המקורות הקדומים משתמשים במונחים זהים לעיירות גדולות וקטנות, אך קיימים רמזים במקורות על מדרג בין עיירות גדולות בחסות הממסד, לבין עיירות קטנות. ראשית, קיימות עיירות אותן הקים הממסד, על פי הנחיות והגדרות ברורות: "עיירות הללו, אין בונין אותן לא כרכין גדולין ולא טירים (=חוות) קטנים, אלא עיירות בינוניות. אין בונין אותן אלא במקום שיש מים. אין להם מים מביאין להם מים. [אין בונין אותן אלא במקום שיש שוק, אין להם שוק עושין להן שוק]. ואין בונין אותן אלא במקום שיש בו אוכלוסין. נתמעטו אוכלוסין מביאין אחרים ומושיבין תחתיהן" (תוספתא מכות ג:ח [צוקרמנדל], רוזנפלד ומנירב תשס"ד: 165, הערה 23). בנוסף, לעיירה היו מוסדות החייבים להתקיים בה: "כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד חכם רשאי לדור בתוכה: בית דין מכין ועונשין, וקופה של צדקה נגבית בשניים ומתחלקת בשלושה, ובית כנסת ובית המרחץ ובית הכסא רופא ואומן ולבלר ומלמד תינוקות. משום רבי עקיבא אמרו: אף מיני פירות שמיני פירות מאירין את העיניים" (בבלי, סנהדרין יז ע"ב).

לעניינינו, הפרדה זו בין עיירות גדולות לקטנות חשובה בשביל להבין את המדרג היישובי בצורה מלאה. העיירות הממוסדות הן עיירות המחוז החשובות, בהן ביתר, גופנה, תמנה ולוד, שגודלן היה בין 20–60 דונם. חלק מעיירות אלו שימשו בירות מחוז, וכולן סיפקו את השירותים העירוניים ההכרחיים לתושבי העיירות הקטנות (זיסו תשס"ב: 250). בסמוך לעיירות הגדולות היו העיירות הקטנות יותר – כפרי האם, שהיו יישובים ללא מוסדות עירוניים מסודרים, אך הם היו מרכז מקומי לתושבי החוות ומבני הבודדים, כמו גם לשוק מקומי. גודלם כ־6–20 דונם והם היו עמוד השדרה של היישוב ביהודה בתקופה הנידונה ובהם גרה רוב האוכלוסייה.

היחידה הקטנה ביותר היא החווה, או כפר הבת. החווה בנויה ממבנה אחד, ולעיתים ממספר מבנים, המפוזרים על־פני שטח מצומצם בגודל של כ־2–5 דונם. החווה תלויה לחלוטין בכפר האם מבחינה כלכלית, והיא מקיימת יחסי גומלין איתו. כחלק ממחקר מקיף שערך ספראי (תשנ"ט) על מבנה היישוב ביהודה הוא חילק את היישובים לארבע קטגוריות. יישובים שגודלם קטן מדונם אחד סומנו A, יישובים שגודלם 2–6 דונם סומנו B, אלה היו כפרי הבת והחוות על סוגיהן שונים. כפרי האם, שגודלם נע בין 6–20 דונם סומנו C, והעיירות הגדולות מ־20 דונם סומנו D.

ספראי מסביר שהערכת גודל האתרים נעשתה על פי כמות החרסים שנאספו מכל תקופה בסקר אפרים. בגלל חסרונותיו הברורים של הסקר, העדפתי להשתמש בכלים אחרים בכדי לקבל תמונה מדויקת יותר. ראשית, מספר מערות הקבורה המתוארכות מהוות אינדיקטור טוב מאוד להערכת גודל האתר. ברור שיישוב בו יש עשר מערות קבורה מתקופה אחת הוא גדול באופן יחסי מאתר בו יש רק מערת קבורה אחת. כך לדוגמה בחורבת חובילה, שם לא נותרו שרידים על פני הקרקע, מערות הקבורה הרבות סביב האתר מלמדות על גודלו בתקופה הרומית הקדומה. בנוסף, במידה והאתר נחפר, החופר עשוי למסור את הערכת גודלו בתקופה מסוימת, כמו למשל בחורבת חכלילי או חורבת א־דווירה. לבסוף, מקורות היסטוריים יכולים להצביע על גודלו של האתר בתקופות שונות, כמו לדוגמה בתקוע (ראה בהמשך). למרות הכלים המצוינים לעיל יש עדיין להתחשב בכמות החרסים שנמצאו באתרים השונים מהתקופה הרומית הקדומה, באם נתון זה ידוע. במחוז הרודיון היו לפחות שתי עיירות גדולות מטיפוס D: ביתר ותקוע. בביתר לא נעשו חפירות מקיפות, ואלה שנעשו חשפו רק את המצודה מתקופת מרד ברי־כוכבא. לפיכך, אין לנו מידע לגבי תכניתה וגודלה של העיר ביתר. למרות זאת, מאזכורים שונים של ביתר במקורות קדומים, ניתן להניח שהיא אכן הייתה עיירה גדולה ומרכזית.

לפי מספר מקורות כתובים, תקוע הייתה כפר מרכזי במרחב בתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה ואבי־יונה אף מציין שיייתכן ותקוע הייתה בירת מחוז (אבי יונה 1963: 104). יוסף בן־מתתיהו מזכיר את תקוע כאחד המקומות אותם ביצר בכחידס (קדמוניות יג: טו) והוא בוצר בשנית במהלך המרד הגדול (מלחמת היהודים ד' ט: 5). בגלל בנייה מסיבית בתקופה הביזנטית, ועיבוד חקלאי אינטנסיבי בשטח האתר אין יכולת להעריך את גודלו בתקופה הרומית הקדומה, אך כאמור לפי המקורות ההיסטוריים זו הייתה עיירה משמעותית. בית בצי גם כן יכולה להיכלל במדרג זה, אם כי אין בכך ודאות.

עד עתה לא נעשו חפירות בהיקף נרחב באזור ולכן אין בנמצא תכניות של יישובים מן המדרג השני. ספראי מציין בצדק שאין בכוחם של כלים מסורתיים לזהות כפרי אם,

זיהויים צריך להיעשות בעזרת הכלים שצוינו לעיל. בעקבות מחקרו התברר שכפרי האם היו צורת החיים העיקרית בשלהי ימי הבית השני, וכך עולה גם מהמחקר הנוכחי. האתרים שניתן למנות ככאלה הם: חורבת בית ארזה, בית לחם, חורבת בית בצי, חורבת אל-ח'וח' ושדות הרועים. על פי כמות קברי הכוכים והמתקנים החקלאיים קיימת אפשרות שגם חורבת עליא, חורבת כופין, רוג'ום אל ח'אדר וחורבת חובילה הם בקבוצה זו. אתרים נוספים, שיתכן ונימנו עם טיפוס זה, הם אתר המנזר הרוסי, ח' א-סאוור ותל גדור.

מהטיפוס הנמוך במדרג ניתן למנות אתרים רבים באזור ובראשם חורבת חכלילי, חורבת א-דווירה, גבעת המטוס, חורבת בריכות ועוד. אתרים אלה מונים טיפוסים מגוונים של צורת התיישבות בהם חוות בודדים, חוות חקלאיות, חוות מבוצרות, לפחות בית אחוזה אחד ובית אחוזה מבוצר אחד.

סך-הכול, בשטח המחקר נסקרו 60 אתרים, שניים מהם הן עיירות גדולות, וכ-9-12 אתרים אותם ניתן לזהות ככפרי אם. למעט האתרים בביתר עלית ובבת עין, כל שאר האתרים נמנים עם טיפוס החוות ברמת ודאות כזו או אחרת. על פי הנתונים ישנו יחס של כפר אם לכל 4-6 חוות בממוצע. במחקרו של ספראי על הכפר הקדום ביהודה הוא מתייחס לנתונים רק מצפון ירושלים, בהעדר נתונים מדויקים יותר לשטחים שמדרום לירושלים. הנתונים המובאים כאן עולים בקנה אחד עם הנתונים אותם הציג ספראי ומאשרים את מסקנותיו (ספראי תשנ"ט: 28-33).

האתר היחיד במרחב אותו לא ניתן לקטלג במערכת זו הוא הרודיון. הרודיון הוא אתר חריג ביהודה של התקופה הרומית. שטחו היה כ-200 דונם, שטח ענק ביחס לעיירות ביהודה באותה תקופה. המכלול כולו שילב מספר רב של פונקציות, בהם ארמון, אחוזה מלכותית, מבצר ובירת מחוז (נצר תשמ"ב), אך נראה שלא הייתה שם עיר בהגדרתה על פי הקריטריונים לעיל. אפשר להניח שתכניתו של הורדוס הייתה לבנות לעצמו וילה רומית גדולה, כדוגמת הווילות המפורסמות בסביבות רומא. האוכלוסייה ששהתה בהרודיון הייתה חריגה אף היא בנוף העיירות המקומי, והייתה בעיקרה אוכלוסייה בורגנית לא חקלאית ואף מיוונת. מסיבות אלו, לא ניתן להכליל את הרודיון בתוך הקטגוריה של העיירות ביהודה, אך היא גם לא הייתה כרך, ועל כן הרודיון לא נכללה בקורפוס האתרים.

מחוז הרודיון בתקופה שבין המרידות

כפי שהוצג לעיל סקרים ועבודות דומות שנעשו על הנושא, מעידים שהשטחים הכפריים סביב ירושלים לא נפגעו במרד החורבן פגיעה אנושה. בבואנו לנסות ולברר את היקף הפגיעה קיים קושי רב, משום שאין בנמצא מספיק מידע ארכיאולוגי מהאזור המאפשר להבחין באופן מדויק בין המאות הא' והב' לספה"נ. בכדי לאבחן את השינויים שעבר המגזר הכפרי, אם בכלל, יש לבצע עוד חפירות באתרים שונים. לעומת זאת, מקורות היסטוריים, ומעט המידע הארכיאולוגי הקיים יכולים לתת מידע על מערך היישובים בתקופה זו.

מהמקורות ההיסטוריים של תקופת המרד הגדול, עולה שעיקר הלוחמה באזור לא הייתה בין המורדים לצבא הרומי, אלא בין הפלגים הקנאים השונים ולכן ההרס לא היה גדול. בתיאור הקרבות בין בריג'ורא לבין האדומים, מתאר בן-מתתיהו את הריסתם של

תקוע, חלחול, בוטנה וחברון (מלחמת היהודים, ד: 521–537). אך למרות תיאור זה, בניגוד לאדומיאה שנחרבה לחלוטין, אין עדות ישירה להרס נרחב במחוז הרודיון. כאמור, חקלאות האזור נשענה במידה רבה על המקדש והפולחן בירושלים, כמו גם על פעולות הבנייה בעיר וסביבתה. לכאורה, עם חורבנה של ירושלים, מקור הפרנסה העיקרי של היישוב הכפרי סביב ירושלים אמור היה להצטמצם. ספראי אסף מספר עדויות ממקורות חז"ל, המשקפים, לפי דעתו את השינוי הכלכלי, שאירע עם חורבן הבית והעיר, במיוחד באזור הדרום (Saffrai 1994: 135–136). גם עמית, במאמרו על מקווה הטהרה באלון שבות, התלבט מה היה שימושו בתקופה שאחרי חורבן העיר, והפסקת עליית הרגל ההמונית לעיר (Amit 1999).

ההקפדה על הלכות טומאה וטהרה הייתה נפוצה בכל רחבי יהודה, ולא הייתה קשורה דווקא לעבודת המקדש, יצרה ביקוש לתוצרת טהורה גם מעבר לצורכי המקדש עצמו, ולכן, קיימת האפשרות שמכירתה חרגה הרבה מעבר לתחומי ירושלים והמקדש (אדלר תש"ע: 311). בנוסף לכך, בשועפאט בצפון לירושלים, נוסד כפר יהודי גדול בתקופה שבין המרד הגדול למרד בר־כוכבא. אמנם נחפר רק קטע קטן ממנו, אך יש שם סימנים ברורים לחיי מותרות מצד אחד, ולהקפדה על טהרה מצד שני (בר־נתן וסקלר־פרנס 2007). ייתכן ועיר זו, מילאה חלק מהחלל שהשאיר חורבן ירושלים בביקוש למוצרים טהורים. לכן, ככל הנראה, חורבנה של ירושלים פגע כלכלית ביישובי הר חברון אבל לא בצורה דרמטית. מתוך המקורות ההיסטוריים ידוע כי מעורבותו של אזור צפון הר חברון במרד בר־כוכבא הייתה רבה. בתעודות מדבר יהודה, מהתקופה שבין המרידות ומתקופת המרד, מוזכרים שמות של יישובים רבים באזור.

- בראש ובראשונה הרודיון, המוזכרת כמה פעמים בתעודות. חלק מהתעודות בהן הרודיון מוזכרת נכתבו ונחתמו על־ידי "שמעון בן־כוסבא במחנה היושב בהרדיס" (פ. מורבעת 24; ירדני תש"ס: 107–112), וכנראה שלפחות במהלך חלק מהמרד, בר כוכבא ניהל את הלחימה מהרודיון (פורת, קלמן וצ'אצ'י 2015).
- אנשי תקוע נמנעו מהשתתפות במלחמה, ועל כך הוזהרו אנשי עין גדי לבל יספקו להם מחסה (ירדני תש"ס: 171, 173). השתמטותם של תושבי תקוע מהמרד, טמן בחובו סיכון גדול למאמצים המלחמתיים, מכיוון שתקוע הייתה בצומת דרכים חשובה מאוד בין גב ההר לעין גדי. עין גדי הייתה עיר חשובה במרד, כמסתבר מתעודות מדבר יהודה, וקבוצה לא נאמנה היושבת על צומת דרכים היה בכוחה לסכן את המרד (שר־אבי תשס"ב: 36–39).
- קרית ערביה, המזוהה עם עין ערוב או עם ח' ע'רב, מוזכרת בשתי תעודות שונות. המיוחד בתעודה הקריאה יותר מבין השתיים הוא שזו התעודה היחידה ממערת האגרות שלא ממוענת ליונתן ומסבלה בעין גדי, אלא לאדם בשם יהודה בר מנשה מקרית ערביה. בתעודה זו מבקש בר־כוכבא מספר משלוחים של ארבעת המינים מקרית ערביה לעין גדי ולמקום מושבו של בר־כוכבא. (ירדני תש"ס: 177–178)
- היישוב בית בצ'י, המזוהה עם ח' בית בצ'ה, מוזכר בתעודת נישואין חוזרים הכתובה יוונית. הכלה בתעודה זו היא עלמה בשם סלומי בת ואנוס גלגולה, הקשורה משפחתית לישוע בן גלגולה, המפקד הצבאי של מחוז הרודיון במהלך המרד. מכאן שבר כוכבא בחר באנשים מקומיים כמפקדי המחוזות השונים (שר־אבי תשס"ב: 24).

- אתר נוסף שנזכר בתעודות הוא עיר נחש. האזכור של יישוב זה מעניין מאוד, משום שבתעודה זו כתוב שהלל בן-גריס, אדם בעל תפקיד מנהלי במחוז הרודיון ואולי אף פרנס הרודיון, חקר אדמות השייכות ל"שמעון נסיא ישראל", הנמצאות בעיר נחש (פ. מורבעת 24, טור ה': 6-7; ירדני תש"ס: 107-112). ייתכן שהאדמות היו שייכות לבר-כוכבא, או לחילופין שהיו אלו אדמות השייכות לשלטון עצמו. בכל אופן, יש כאן עדות לריבונות הכוללת של המנהל הבר-כוכבאי.
- בנוסף לאלה, מוזכר יישוב בשם החרמת בתעודות חוב. שר-אבי הציע לזהות את חרמת עם ח'רבת אל מחרום, מזרחית לבית סח'ור (שר-אבי תשס"ב: 21). על אף שהממצא הארכיאולוגי באתר זה לא תומך בהצעה זו אין לשלול אותה על הסף.
- אגרת נוספת מזהירה את ישוע בן גלגולה, מפקד המחוז הצפוני במרד, ואת אנשי "הברך" מפני דבר לא ידוע. שר-אבי הציע לזהות את הברך עם חורבת בריכות. זיהוי זה אפשרי, אם כי אינו ודאי, אך מכל מקום אין ספק שאת הברך יש לזהות בתחום אחריותו של בן-גלגלא, במחוז הרודיון (שר-אבי תשס"ב: 31).

סיכום

מתוך 60 האתרים שנסקרו בעבודה זו, בכשלושים מהם יש ממצאים מובהקים, היסטוריים או ארכאולוגיים, המעידים על כך שהם לא נחרבו במרד הגדול, או שנחרבו ושוקמו מיד אחר כך. חמישה אתרים יכולים להיחשב ככפרי-אם בהם: ח' חובילה, ח' עליא, בית לחם, בית בצי ושדה הרועים. על פי המקורות הכתובים תקוע נפגעה קשות במרד הגדול וגם היא ככל הנראה הייתה כפר אם שירד ממעמדו כעיירה. לעומת זאת, אין ספק שביתר שמרה על מעמדה כעיירה. אם כך עולה כי על כל כפר אם במרחב היו כשלושה עד חמישה כפרי בת. יש לסייג הצעה זו בכך שהמחקר מבוסס ברובו על סקרים ולמרות שרק בכ-30 אתרים נמצאו ממצאים מהתקופה שבין המרידות, היו ככל הנראה יותר אתרים שלא נפגעו במהלך המרד הגדול, והיחס בין כפרי האם לכפרי הבת יישמר ואף יגדל.

אין שום יכולת לדעת האם שטח היישובים הצטמצם בתקופה זו ביחס לקודמתה, אך תוצאות החפירה בחורבת חכלילי וחורבת א-דווירה שופכות מעט אור על סוגיה זו. שני האתרים הם בתי חווה, בגודל של 2-3 דונם. כפי שהוצג בתיאור תוצאות החפירה בחורבת חכלילי האתר הושפע מעט ממרד החורבן, וייתכן שהפעילות בו הצטמצמה, אם כי אין הוכחות לכך שחלקים ממנו ננטשו. תמונה דומה עולה גם מהממצאים בח' א-דווירה ואפשר להניח שזה נכון לרוב כפרי הבת בהם נמצאו ממצאים מהתקופה שבין המרידות. לגבי כפרי האם אין מידע מהימן, אך ממחקרים שנעשו בעבר התברר כי כפרי האם התחזקו על חשבון כפרי הבת החל משלהי ימי הבית השני ועד למרד בר-כוכבא (אילן תשס"ו, וראה הפניות נוספות שם).

צירוף העדויות הארכאולוגיות וההיסטוריות מעיד שהצבא הרומאי לא פגע במרחב הכפרי סביב ירושלים במרד החורבן, למעט בהרודיון שם יש עקבות ברורים לכיבוש הרומאי (מלחמת היהודים ז: 163) ובתקוע, שנפגעה קשות וירדה ממעמדה כעיירה אך לא ננטשה לחלוטין. בשאר האתרים אין עדויות ארכיאולוגיות להרס נרחב, והמבנה היישובי נשאר זהה כמעט לחלוטין לזה שהיה לפני המרד הגדול, אם כי מספר כפרי הבת

הצטמצם מעט ביחס לשלהי ימי הבית השני. בתקופה שבין המרידות התעודות והאיגרות ממדבר יהודה מציגות תמונה דומה של חיי יומיום יהודיים מלאים במחוז הרודיון. עדויות אלה מזכירות נישואין, גירושין, קנייה ומכירה של קרקעות משלוח סחורות ועוד עניינים מנהליים ואזרחיים. עם זאת, אין ספק שהייתה פגיעה ביישובי מחוז הרודיון בעקבות מרד החורבן. כאמור, מהנתונים הארכאולוגיים עולה כי ישנו צמצום במספר היישובים הקיימים במרחב בתקופה זו וכן בהיקף הפעילות בחלק מהיישובים, כפי שעולה מתוצאות החפירה בח' הילאל.

לבסוף נותרו שתי שאלות עיקריות ללא מענה. השאלה הכלכלית נותרה ללא מענה חד משמעי ועדיין לא ברור איזה שוק מילא את החלל שהותיר אחרי חורבן ירושלים. התשובה שניתנה לשאלה זו חלקית ואיננה מספקת. השאלה השנייה היא מידת השתתפות המרחב הכפרי במרד. כפי שעולה מתוצאות החפירה הן בח' הילאל והן בח' אֶדוּוּרָה, תושבי החוות השתתפו במרד בֶּר־כּוּכְבָּא באופן פעיל וביצעו הכנות מקדימות נרחבות לקראת המרד כולל ביצור החוות, חציבת מערכות מסתור ועוד. החוות לא נהרסו וננטשו רק בגלל מעבר הצבא הרומי במרחב, אלא נראה שלפחות בח' הילאל התחולל קרב של ממש בין התושבים לבין הרומאים. לעומת זאת, במרד החורבן אתרים אלו לא נפגעו ולא הושפעו פיזית כלל מהמאורעות הדרמטיים שהתחוללו סביבם. מדוע, אם כן, בימי המרד הגדול לא הייתה היענות להשתתפות במרד, ולעומת זאת בימי מרד בֶּר־כּוּכְבָּא ההיענות הייתה גדולה?

הערות

- 1 המחקר נעשה במסגרת עבודת מ.א. בהנחיית פר' בועז זיסו. פה המקום להודות לו על התמיכה והעזרה וההערות והארות שתרמו רבות למחקר ולמאמר זה. כמו כן ברצוני להודות לבנימין טרופר ולכל חברי בית ספר שדה כפר עציון, על עזרתם ותרומתם החשובה להשלמת המחקר. לבסוף, רצוני להודות לד"ר דוד עמית ז"ל, אשר למרות שלא הכרתיו באופן אישי, תוך עבודה על כתביו ומחקריו יצא לי להכיר אדם שאינו רק חוקר וארכיאולוג משכמו ומעלה, אלא גם איש חינוך ואידיאליסט אשר ראה בעבודתו שליחות.
- 2 המאמר הנוכחי הוא תמצות של מחקר נרחב יותר, להרחבה ופירוט ראה: כהן תשע"ו. יש לציין שבבקבות המשך המחקר מספר האתרים משתנה באופן תדיר.
- 3 את החפירה ניהל דוד עמית, מטעם קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש (רישיון 467) במימון משרד השיכון ובתמיכת המועצה האזורית גוש עציון ובית־ספר שדה כפר־עציון. סייעו: מרגלית פרידמן (טיפול בממצאים), ולנטין שור (מדידות), טניה סלוצקי־גורשטיין (ציור ממצאים), שלמה עממי (צילום), דונלד צבי אריאל ונחום דרדיק (מטבעות), יעל גורין־רוזן (זכוכית) ורן צור (עבודת טרקטור). פעולת שימור ראשונית נעשתה בהתנדבות בידי ג'קסון קמבל.
- 4 סיכום ראשוני וכללי של ממצאי החפירה פורסם בעבר על ידי דוד עמית (תשנ"ד). תודתי לקמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש על אישורו לפרסום החומר הקראמי, לד"ר יחיאל זלינגר, האחראי על העיזבון המדעי של דוד עמית ז"ל, ולפרופ' בועז זיסו שסמכו עלי ונתנו לי את הזכות לפרסם חלק זה מעבודתו.

רשימת מקורות

- אבייונה מ' 1963. **גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל למן שיבת ציון ועד הכיבוש הערבי**. ירושלים.
- אדלר י' תשע"א. **הארכיאולוגיה של הטהרה – עדויות ארכיאולוגיות לשמירת הלכות טהרה בארץ-ישראל מהתקופה החשמונאית עד סוף תקופת התלמוד**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן. רמת גן.
- אילן ר' תשס"ו. תהליך התכנסות הכפרים לעיירות בסוף ימי בית שני. **קתדרה** 119: 37–54.
- אשל ח' וזיסו ב' 2015. **מרד בר-כוכבא: העדות הארכיאולוגית**. ירושלים.
- ברוך י' תשנ"ה. בת עין. **חדשות ארכיאולוגיות** קג: 79–80.
- ברוך א' תשנ"ט. העורף הכלכלי של ירושלים בתקופה ההרודיאנית. **קתדרה** 89: 41–62.
- בר-נתן ר' וסקלר-פרנס ד' 2007. יישוב יהודי באורנה בין שתי המרידות. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** א: 57–64.
- גרן ר' תשמ"ד. **תיאור גאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל א–ג: יהודה** (תרגום ח' בן-עמרם). ירושלים.
- זיסו ב' תשס"ב. **היישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר-כוכבא**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- טל א' תשס"ז. **הארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית: בין מסורת לחידוש**. ירושלים.
- יוסף בן-מתתיהו, **תולדות מלחמת היהודים ברומאים** (תרגום ע' אולמן). ירושלים תש"ע.
- ייבין ז' תשמ"ז. העיירות הבינוניות. **ארץ-ישראל** כא, עמ' 59–71.
- ירדני ע' תש"ס. **אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב**. ירושלים.
- כהן ח' תשע"ז. **היישוב היהודי בצפון הר חברון בין שלהי ימי הבית השני ועד למרד בר-כוכבא**. עבודה מחקרית לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן. רמת גן.
- כוכבי מ' תשל"ב. סקר יהודה, בתוך: כוכבי מ' (עורך), **יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**. ירושלים.
- ליפשיץ ע' ונאמן נ' 2011. מ'בעל פרצים' ל'בית הכרם' – על גלגולי שמה הקדום של רמת רחל. **בית מקרא** נו: 65–86.
- מגן י' תשמ"ד. קאלנדיה – חווה חקלאית לגידול גפנים ולייצור יין מימי בית שני. **קדמוניות** ז: 61–71.
- מרקוס מ' ועמית ד' 1989. **הר חברון – סקר נוף ומסלולי טיול**. תל אביב.
- מרקוס מ' 2001. גבולות וגיאומורפולוגיה, בתוך: ס. בן יוסף (עורך): **מדריך ישראל החדש: מדבר יהודה ובקעת ים המלח**. ירושלים. עמ' 9–17.
- נצר א' תשמ"ב. הרודיון – מכלול אדריכלי רב-תפקודי. **קתדרה** 22: 201–202.
- ספראי ז' תש"ם. **גבולות ושלטון בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**. תל-אביב.

- ספראי ז' תשנ"ה. **הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**. ירושלים.
- ספראי ז' תשנ"ט. מבני השדה הקדומים: הכפר בארץ-ישראל בתקופה הרומית. **קתדרה** 89: 7-40.
- עופר א' 1993. **הר יהודה בתקופת המקרא**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- עמית ד' תשנ"ד. חידושים בחקר מרד בר-כוכבא. **מחקרי יהודה ושומרון** ב: 215-277.
- עמית ד' תשע"ז. **מקוואות טהרה מימי בית שני בהר חברון**. עבודה מחקרית לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- פורת ר', קלמן י' וצ'אצ'י ר' 2015. ה'מחנה היושב הרודיס': הר הרודיון כמוקד מלחמת גרילה במרד בר-כוכבא. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** ט: 256-298.
- רגב א' תשנ"ו. מקוואות טהרה של מעמדות וכתות בישראל בימי בית שני. **קתדרה** 79: 3-21.
- רוזנפלד ב' צ' ומנירב י' תשס"ד. שווקים קבועים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד ביחס למקביליהם באימפריה הרומית. **סידרא: כתב עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה** יט: 161-175.
- רייך ר' תשע"ג. **מקוואות טהרה בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד**. ירושלים.
- שטרן א' תשל"ג. ארץ ישראל בתקופה הפרסית. **קדמוניות** ב: 110-124.
- שר-אבי ד' תשס"ב. **שמות המקומות בתעודות מן התקופה הרומית שנתגלו במדבר יהודה**. עבודה מחקרית לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן. רמת גן.
- Amit D. 1999. A Miqveh Complex near Alon-Shevut. *'Atiqot* 38, pp.75-84.
- Batz S. & Sharok I. 2012. A Roman Fortress and a Byzantine Monastery at Khirbet E-Dweir, in Haimovich-Carmin N. (ed.). *Churches and monasteries in Judea (JSP 16)*. Jerusalem. pp.67-106.
- Conder C.R. & Kitchener H.H. 1883. *The Survey of Western Palestine III: Judaea*. London.
- Finkelstein I. & Lederman Z. 1997. *Highlands of Many Cultures: The Southern Samaria survey: The Sites*. Tel-Aviv.
- Safrai Z. 1994. *The Economy of Roman Palestine*. London & New-York.
- Stiebel G.D. & Magnes J. 2005. The Military Equipment of Masada. in: J. Aviram et al. (eds.). *Masada: The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 Final Report- vol VIII*. Jerusalem. pp.1-93.
- Stiebel G.D. 2007. *Armīs et Litteris – The Military Equipment of Early Roman Palestine, in Light of Archeological and Historical Sources*, Vol.I-III. Unpublished PhD Thesis, University of London. London